

dk. Waldemar Rozynkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk Historycznych

KOŚCIÓŁ W ŚREDNIOWIECZNYM GRUDZIĄDZU

O początkach chrześcijaństwa

Genezy chrześcijaństwa w Grudziądzu należy poszukiwać w przyjęciu chrztu przez księcia Mieszka I i jego najbliższe otoczenie. Od tego momentu, w granicach kształtującego się państwa polskiego, Kościół rozpoczyna systematyczną działalność misyjną. Zapewne już w końcu X w. obejmowała ona swoim zasięgiem także tereny między Wisłą oraz Drwęcą, czyli obszar nazywany później ziemią chełmińską, na którym w średniowieczu powstał Grudziądz. Przez przeszło dwa wieki ziemia chełmińska leżała jednak niejako na uboczu dynamicznie rozwijającego się w Polsce chrześcijaństwa. Było tak, mimo że tereny te zapewne już od XI w. wchodziły w skład powstałej około 1075 r. diecezji płockiej. Poza tym prawdopodobnie część ziemi chełmińskiej znajdowała się także w strefie oddziaływania utworzonej w 1124 r. diecezji włocławskiej (kujawskiej). Skromne owoce w chrystianizacji wynikały przede wszystkim z przygranicznego położenia tego obszaru oraz niedogodnego sąsiedztwa od północy i wschodu z pogańskimi plemionami. Nie mamy jednak wątpliwości, że chrześcijaństwo rozwijało się na terenie ziemi chełmińskiej już od XI w. Potwierdzają to badania archeologiczne, przede wszystkim odkrycie fundamentów romańskiej bazyliki w pierwotnym miejscu lokacji Chełmna, obecnie w granicach miejscowości Kałdus. Budowla ta może sięgać początkami nawet przełomu X i XI wieku¹.

Trwały rozwój chrześcijaństwa na ziemi chełmińskiej uzależniony był od rozwiązania kwestii pogańskiej w Prusach. Przez przeszło dwa wieki nie znaleziono sposobu na ugruntowanie chrześcijaństwa na terenie pomiędzy

¹ Zob.: W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine i na Pomorzu Nadwiślańskim*, Toruń 2003.

rzekami Wisłą a Drwęcą. Dopiero zaplanowana akcja misyjna na tereny pruskie, podjęta na początku XIII w. przez cystersów z klasztoru z Łekna w Wielkopolsce, zmieniła diametralnie sytuację także i w samej ziemi chełmińskiej. Wyprawy misyjne najpierw opata Gotfryda, a następnie jego współbraci – Chrystiana i Filipa, dały podwaliny pod budowę trwałej organizacji kościelnej w ziemi chełmińskiej, w ziemi lubawskiej oraz w Prusach².

Biskup Chrystian

Ważne zasługi w dziele chrystianizacji mieszkańców Prus, ziemi chełmińskiej oraz samego Grudziądza należy przypisać cystersowi Chrystianowi (ok. 1170–1245). Podczas trwającego IV Soboru Laterańskiego został ochrzczony przez papieża wielmoża lubawski Surwabune. Zabrał go ze sobą Chrystian, aby pokazać efekty dotychczasowej pracy misyjnej. Sukcesy cystersa zostały nagrodzone przez papieża nadaniem mu sakry biskupiej wraz z urzędem biskupa misyjnego na obszar całych Prus³.

Biskup Chrystian znalazł także możnego protektora w osobie księcia Konrada Mazowieckiego, który był bardzo zainteresowany powodzeniem misji cysterskiej, gdyż Prusowie zagrażali od północy i jego dzielnicy. W 1222 r. tzw. dokumentem łowickim książę Konrad nadał biskupowi szereg grodów i wsi w ziemi chełmińskiej, między innymi: *quondam castra Grudenz*⁴. Misja biskupa Chrystiana wydała zapewne owoce i to nie tylko w Prusach, w docelowym miejscu jego ewangelizacji, ale także i w ziemi chełmińskiej oraz w samym Grudziądzu⁵. Trudno jednak w szczegółach analizować jego działalność. Przeszkodą jest brak źródeł, szczególnie pisanych.

Wydaje się, że możemy przyjąć, że za czasów biskupa Chrystiana istniał w Grudziądzu ośrodek religijny, prawdopodobnie była to już parafia. Biskup mógł być nawet inicjatorem jej powstania. Nie można również wykluczyć, że początki chrześcijaństwa w omawianym ośrodku były odleglejsze, czyli przedchrystianowe, a z biskupem należy wiązać ważny impuls w rozwoju chrześcijaństwa w Grudziądzu. Niestety z powodu braku źródeł pozostajemy w tej

² Zob.: A. Radziwiński, *Geneza oraz ukształtowanie się organizacji kościelnej (1206–1409)*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 143–145.

³ O biskupie Chrystianie zob.: K. Zielińska-Melkowska, *Święty Chrystian – cysters – misyjny biskup Prus*, „Nasza Przeszłość”, t. 83, 1984, s. 35–61; P. Grochowski, *Chrystian. Biskup Prus (1216–1245)*, Górna Grupa 2018..

⁴ J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 5–6, 1970, s. 28–29.

⁵ Zob.: S. Kwiatkowski, *Biskup Chrystian na tle problemów moralnych i organizacyjnych misji w krajach nadbałtyckich*, [w:] *Grudziądz miastem Chrystiana*, Grudziądz 1998, s. 53–60.

kwestii w sferze hipotez i domysłów. Podjęty wątek rozwiniemy jeszcze w dalszej części pracy.

Pomimo sprzyjających okoliczności akcja misyjna w Prusach i po części także w ziemi chełmińskiej nadal nie przynosiła trwałych rezultatów. Prusowie wznicali kolejne powstania zbrojne, które nie tylko niszczyły załążki chrześcijaństwa na ich terenie, ale także nieustannie zagrażały ziemi chełmińskiej, pustoszonej odwetowymi najezdami. Zaczęto poszukiwać wyjścia z tej trudnej sytuacji.

Zrodziła się myśl o stałym wsparciu misji zakonami rycerskimi. Nie zmienili sytuacji jednak ani kalatrawensi (zakon z Hiszpanii), ani powołani do życia przez biskupa Chrystiana rycerze dobrzyńscy, tzw. „Milites Christi”⁶. I tak dochodzimy do genezy pojawienia się na omawianym obszarze niemieckiego zakonu rycerskiego – Zakonu Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, potocznie zwanego zakonem krzyżackim. Dzięki dobrej organizacji wojskowej, a przede wszystkim pomocy zachodniego i polskiego rycerstwa, wyparli oni wkrótce Prusów z ziemi chełmińskiej i zaczęli stopniowo podporządkowywać sobie ich tereny. Jednocześnie wznosili solidne fundamenty władztwa terytorialnego, które z kolei umożliwiły tworzenie trwałych struktur kościelnych, w tym przede wszystkim powołanie nowych diecezji (na obszarze ziemi chełmińskiej była to diecezja chełmińska)⁷.

Parafia św. Mikołaja

Parafia jest najmniejszym okręgiem administracji kościelnej, a sieć parafialna to ogół takich okręgów na danym terenie. Powstawanie sieci parafialnej, która zaspokaja potrzeby duszpasterskie na określonym obszarze, odbywa się przez pewien okres, czasami nawet kilka wieków. Jak przebiegał proces tworzenia sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej, w skład której w średniowieczu wchodziła parafia grudziądzka?

Dynamiczny rozwój osadnictwa w średniowieczu doprowadził do utworzenia na niewielkim obszarze diecezji chełmińskiej aż 117 parafii. Zasadniczo proces wykształcania się sieci parafialnej zakończył się w diecezji około połowy XIV w. Prawdopodobnie niewiele parafii powstało od połowy XIV

⁶ Zob.: G. Labuda, *O nadaniu biskupa Chrystiana dla dobrzyńców w roku 1228*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 20, 1972, nr 2, s. 43–50; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 107–112.

⁷ Zob.: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne od XIII do XVI wieku*, red. Z.H. Nowak, przy współpracy R. Czai, Toruń 2000, s. 133; *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. R. Czaja, A. Radziwiński, Toruń 2013, s. 573.

do początku XV w. Wytworzona sieć parafialna była trwała i nie naruszyły jej prawdopodobnie nawet wojny polsko-krzyżackie z 1. poł. XV w. Zauważmy, że z wyjątkiem zanikłych, głównie w XVI w., kilkunastu parafii, taki (tzn. wytworzony w średniowieczu) stan sieci parafialnej przetrwał i zaspakajał potrzeby duszpasterskie na omawianym terenie aż do początku XX wieku⁸.

Jeżeli chodzi o najstarsze parafie w diecezji chełmińskiej, to najodważniej w swoich ustaleniach posunął się ks. Stanisław Kujot. Według niego przed 1243 rokiem na terenie, który następnie tworzył diecezję chełmińską, sieć parafialna była gęsta i liczyła aż 32 kościoły parafialne. Zakładał on, że na obszarze ziemi chełmińskiej, w okresie przedkrzyżackim, istniały parafie w następujących grodach: Bobrowo, Boluminek, Chełmno, Chełmża, Czarnowo, Czarze, Czyste, Golub, Grudziądz, Grzywna, Jabłonowo, Kowalewo, Lemberg, Lisewo, Łążyn, Papowo, Płowęż, Płużnica, Pokrzydowo, Pokrzywno, Radzyń, Rogowo, Sarnowo, Słeszewy, Starogród, Świerczyński, Unisław, Wabcz, Wąbrzeźno, Wielki Łąka. Razem daje to 31 kościołów parafialnych. Jak widać w ich gronie została wymieniona parafia w Grudziądzu, tak więc ks. S. Kujot jej genezę upatruje w okresie przedkrzyżackim. Na terenie ziemi lubawskiej miała istnieć w tym czasie tylko jedna parafia, w Lubawie⁹. Tak znacznej liczby parafii dla wskazanego okresu nie potwierdzają jednak, jak do tej pory, znane źródła pisane oraz badania archeologiczne.

Nie znamy dokładnej daty erygowania parafii w Grudziądzu. Nie zachował się bowiem stosowny dokument. Informacji o parafii nie ma w dokumencie lokacyjnym miasta z 1291 r. Brakuje w nim nawet wzmianki o przeznaczonym dla plebana i parafii uposażeniu w ziemię¹⁰. Tak skromny stan źródeł odnośnie do początków parafii grudziądzkiej oznacza, że w ustaleniach naszych musimy opierać się na rozproszonym materiale źródłowym. Zaznaczmy jednocześnie, że spotykane w nim informacje dotyczą parafii już istniejącej, a nie jej początków. Trzeba nam więc w tym miejscu poczynić uwagę generalną, że o organizacji kościelnej w średniowiecznym Grudziądzu, jak do tej pory, posiadamy skromne informacje źródłowe.

Jak już zasygnalizowano początki parafii w Grudziądzu można wiązać zapewne z postacią biskupa Chrystiana. Jeżeli przyjmiemy, że to on mógł dokonać

⁸ W. Rozynekowski, *Postawienie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, passim; idem, *Badania nad siecią parafialną w diecezji chełmińskiej w średniowieczu – charakterystyka bazy źródłowej oraz metod badawczych*, [w:] *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do połowy XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń 2015, s. 205–218.

⁹ S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?*, cz. 2, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 11, Toruń 1904, s. 261.

¹⁰ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądza w r. 1291*, Toruń 1991, s. 59.

pierwotnej lokacji miasta, to możemy również założyć, że również mógł erygować w Grudziądzu parafię. Patrząc szerzej, mógł on również wzmocnić religijne znaczenie tego miejsca¹¹. Wydaje się bowiem, że Grudziądz, przede wszystkim z racji swojego położenia, mógł odgrywać ważną rolę w czasach Chrystiana w dziele chrystianizacji Prus. Z Grudziądza prowadziła najkrótsza droga do ważnej stacji misyjnej na terenie Pomezanii w Sącirzu (Zantyrze)¹². Funkcjonujący tu ośrodek duszpasterski mógł więc, już w latach 20. i 30. XIII w., służyć nie tylko miejscowej ludności, ale także nawracanym poganom z Prus. Nie możemy wykluczyć, że to właśnie w Grudziądzu, przynajmniej części z nich udzielano sakramentu chrztu. Poza tym grudziądzki ośrodek religijny mógł także odgrywać ważną funkcję duszpasterską w stosunku do przybywających tu „pielgrzymów-rycerzy”, którzy w tym miejscu przekraczali granice świata chrześcijańskiego¹³.

Krystyna Zielińska-Melkowska sugeruje nawet, że w Grudziądzu za czasów Chrystiana mogły istnieć aż dwie świątynie: parafialna, która działała już przed jego przybyciem oraz świątynia zakonna, tzw. oratorium wraz z klasztorem, będące już jego dziełem¹⁴. Hipoteza o obecności w Grudziądzu na początku XIII w. dwóch ośrodków religijnych, choć bardzo interesująca, pozostaje do dzisiaj wysoce dyskusyjna, gdyż brakuje na jej potwierdzenie dowodów źródłowych.

Podsumowując powyższe rozważania należy stwierdzić, że jest wielce prawdopodobne, że biskup Chrystian powołał do istnienia w Grudziądzu parafię. Jednocześnie skala roli biskupa w kształtowaniu topografii sakralnej Grudziądza w początkach XIII w. pozostaje bardzo dyskusyjna, i co ciekawe, wzbudza nawet emocje. Poza tym, jak już zasygnalizowano, nie możemy również wykluczyć, że ośrodek religijny istniał w Grudziądzu już w okresie przed Chrystianem.

Uwięzienie pierwszego biskupa misyjnego, a później jego śmierć, mogły wpłynąć na upadek znaczenia Grudziądza, również w kontekście funkcjonowania w nim ośrodka religijnego. Nie możemy wykluczyć, że zniszczeniu mogła ulec pierwotna świątynia grudziądzka (oczywiście to tylko hipoteza),

¹¹ Ibidem, s. 23 i n.

¹² J. Powierski, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyry*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2(100), 1968, s. 249 (zob. mapa) oraz tegoż: *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 74, 1968, z. 1, s. 54.

¹³ Rozważania na temat duszpasterstwa parafialnego cystersów zobacz: J. Kłoczowski, *Z zagadnień funkcji społecznych cystersów w Polsce średniowiecznej. Problem duszpasterstwa parafialnego*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 105–126. Zob. także: W. Rozynkowski, *Chrzest pogan w świetle Kroniki Piotra z Dusburga*, [w:] *Teologia i liturgia chrztu od starożytności chrześcijańskiej do czasów nowożytnych*, red. A.M. Wyrwa, J. Górecki, Poznań 2015, s. 313–325.

¹⁴ K. Zielińska-Melkowska, *Biskup Chrystian – postać i dzieło*, [w:] *Grudziądz miastem Chrystiana...*, s. 31–32, przyp. 96.

dlatego pod koniec XIII w. zaczęto wznosić nową murowaną¹⁵. Wiązało się to chronologicznie z napływem nowych osadników i w konsekwencji nadaniem miejscowości przywileju lokacyjnego w 1291 r.¹⁶ Nie trzeba było jednak erylować tu parafii, gdyż ona już istniała. Pleban grudziądzki *dominus Heidenricus plebanus in Grudenz* został wymieniony w dokumencie z 24 VI 1300 r. Występuje on jako świadek wystawienia dokumentu w Chełmnie¹⁷.

Świątynia grudziądzka prawdopodobnie od początku była oddana pod opiekę św. Mikołaja. Mimo że informacje o takim właśnie patrocinium spotykamy dopiero w źródłach nowożytnych, to mając na uwadze trwałość wezwań możemy założyć, że patrocinium grudziądzkie swoją genezę sięga średniowiecza¹⁸.

Prawo patronatu

Prawo patronatu nad kościołami było konsekwencją dawnego prawa własności¹⁹. Od końca XII w. jego sprawowanie polegało przede wszystkim na przywileju prezentacji kapłana na stanowisko proboszcza. W średniowieczu zdecydowana większość parafii na terenie diecezji chełmińskiej była pod patronatem zakonu krzyżackiego, gdyż to on pełnił funkcję władcy terytorialnego. Po 1466 r. przywilej ten przeszedł przede wszystkim w ręce królewskie, częściowo otrzymały go także miasta, biskupi oraz osoby prywatne. W przypadku parafii w Grudziądzu w średniowieczu (do 1466 r.) prawo patronatu sprawował zakon krzyżacki, następnie przeszło ono w ręce królewskie²⁰.

Uposażenie

Mówiąc o parafiach nie sposób pominąć zagadnienia ich uposażenia, bez którego nie można było erylować parafii. Na terenie państwa zakonnego na uposażenie parafii składała się przede wszystkim ziemia. Z reguły na rozpatrywanym terenie parafie wiejskie zabezpieczone były 4–6, a miejskie

¹⁵ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI: *Województwo bydgoskie*, z. 7: *Powiat grudziądzki*, oprac. T. Mroczko, Warszawa 1974, s. 7; T. Mroczko, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 216 i n.

¹⁶ K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądzka...*, s. 50 i n.; S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, s. 74 i n.

¹⁷ *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej cyt.: UBC), bearb. C.P. Woelky, Bd. 1, Danzig 1887, nr 1234.

¹⁸ *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta* (dalej cyt.: Vis 1647), wyd. A. Pobłocki, Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 4, Toruń 1900, s. 41; W. Rozynekowski, *Powstanie i rozwój...*, s. 146.

¹⁹ Zob.: W. Rozynekowski, *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 49, 2001, z. 2, s. 110–143.

²⁰ W. Rozynekowski, *Powstanie i rozwój...*, s. 146.

4–12 łanami²¹. Dla wielu z nich nie dysponujemy źródłowym potwierdzeniem liczby łanów z okresu średniowiecza, tylko z okresu późniejszego (głównie z XVII-wiecznych wizytacji i inwentarzy dóbr²²).

Trudno ustalić pierwotne uposażenie plebana grudziądzkiego. Nie wymienia go dokument lokacyjny z 1291 r. Nie znamy wzmianek o łanach plebańskich z okresu średniowiecza. Pierwsze informacje o beneficjum plebańskim pochodzą z okresu nowożytnego. Dla przykładu w świetle wizytacji z lat 1667–1672 parafia uposażona była 3 łanami²³. Z kolei w dokumencie z 1533 r. jest wzmianka o 8 łanach parafialnych, które zostały przekazane miastu²⁴.

Okręg parafialny

O tym, jak ważną rolę odgrywa w funkcjonowaniu parafii okręg parafialny świadczy wieloletnia dyskusja historyków analizujących pojęcie średniowiecznej parafii. Zastanawiano się nad tym, który z elementów ją tworzących jest najważniejszy. Przeciwstawiano dwa wskaźniki: opiekę duszpasterską – *cura animarum* oraz obszar – *locum*. Dyskusja właściwie nie została zakończona, ponieważ istnieją rozbieżności w definiowaniu parafii. Różny punkt patrzenia na parafię determinuje wyznaczenie jej początku. Historycy, którzy upatrują istotę parafii w wyraźnie określonym okręgu, przyjmują jej początek stosunkowo późno. Ci zaś, którzy podkreślają działalność duszpasterską, skłonni są przesunąć jej początki znacznie wcześniej, tzn. praktycznie od momentu prowadzenia duszpasterstwa²⁵.

Ponieważ nie zachowały się najstarsze źródła powizytacyjne z obszaru diecezji chełmińskiej (były takie na pewno z 2. poł. XVI w.), dlatego przy odtwarzaniu okręgów parafialnych jesteśmy zdani na wizytacje z lat: 1647 i 1667–1672. W obydwu formularzach wizytacyjnych zostały ujęte także spisy miejscowości należących do poszczególnych parafii.

Na terenie średniowiecznej diecezji chełmińskiej dominowały parafie o małych okręgach duszpasterskich. Prawie jedna trzecia z nich (jak wspomniano średniowieczna sieć parafialna obejmowała prawdopodobnie 117 parafii)

²¹ 1 łan = około 16 ha.

²² W. Rozynekowski, *Wielkość uposażenia w ziemię średniowiecznych kościołów parafialnych diecezji chełmińskiej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Historia”, t. 30, 1997, s. 17–28.

²³ *Visitationes episcopatus Culmensis Andrea Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667–1672 factae* (dalej *Vis 1667–1672*), wyd. B. Czaplą, Toruń 1902–1904, „Fontes” Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6–10, s. 296.

²⁴ UBC, nr 891.

²⁵ E. Wiśniowski, *Badania nad początkami i rozwojem średniowiecznej sieci parafialnej na ziemiach polskich*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Lublin 1990, t. 45, s. 43–48; tenże, *Parafie w średniowiecznej Polsce*, Lublin 2004, s. 15 i n.

to parafie jednowioskowe. Jest to bardzo duży odsetek. W czym należy poszukiwać genezy takiego zjawiska? Historycy zauważyli związek między wielkością okręgu parafialnego a osadnictwem kolonistów niemieckich. W wyniku ich napływu powstało wiele miejscowości, w których następnie erygowano parafie, tworzące jednowioskowe okręgi parafialne²⁶.

Trudno odtworzyć najstarszy okręg parafii grudziądzkiej, brakuje bowiem odpowiednich źródeł. Na podstawie nowożytnych źródeł przyjmuje się, że w średniowieczu parafia mogła obejmować następujące miejscowości: Fijewo, Grudziądz, Lniska Wielkie, Nową Wieś, Rządź, Strzemięcín, Świerkocin, Tarpno, Turznice, Tuszewo²⁷ oraz zaginioną miejscowość Kykolcz (Kikolcz)²⁸. Jest to znaczący okręg, co wskazuje na wczesną genezę parafii grudziądzkiej – która na pewno istniała w XIII wieku.

Przynależność diecezjalna i archidiecezjalna

Skuteczna koordynacja misji chrystianizacyjnej przez zakon krzyżacki zaowocowała powołaniem do życia nowych diecezji. Obszar Grudziądz od połowy XIII w. wchodził w skład diecezji chełmińskiej. Była to jedna z czterech nowo utworzonych w 1243 r. diecezji. Dokument podziału Prus i ziemi chełmińskiej na diecezje: chełmińską, pomezzańską, sambijską oraz warmińską został wydany przez papieża Innocentego IV dnia 28 lipca 1243 r. Średniowieczna diecezja chełmińska obejmowała ziemię chełmińską oraz lubawską. Na jej stolicę wybrano Chełmżę, a pierwszym biskupem chełmińskim został dominikanin Heidenryk (1245–1263)²⁹.

Przynależność diecezjalna Grudziądz nie zmieniała się przez wieki. Nie oznacza to jednak, że sama diecezja nie ulegała przeobrażeniom. W XVI w. powiększono ją o tereny leżące na północ od rzeczki Osy, dotychczas wchodzące w skład diecezji pomezajskiej. Największe zmiany granic diecezji chełmińskiej miały miejsce na początku XIX w. i związane były z zaborami.

²⁶ W. Rozyński, *Powstanie i rozwój...*, s. 130–131.

²⁷ Vis 1647, s. 43; Vis 1667–1672, s. 304–305; M. Biskup, *Podziały administracyjne woj. chełmińskiego w drugiej połowie XVI w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*, t. 1: 1956, z. 2, s. 116; W. Rozyński, *Powstanie i rozwój...*, s. 147. Miejscowości: Rządź, Tuszewo istniały już w średniowieczu i wchodziły w skład parafii. Zostały pominięte osady Łysakowo i Kłódka, które należały w średniowieczu do diecezji pomezajskiej, UBC, nr 891.

²⁸ Wymieniona jest ona w przywileju lokacyjnym dla Grudziądz z 1291 r., K. Zielińska-Melkowska, *Lokacja Grudziądz...*, s. 80, 83, 86.

²⁹ Zob.: A. Wiśniewska, *Henryk-Heidenryk pierwszy biskup chełmiński*, Pelplin 1992, passim; A. Radziwiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo, wierni*, Malbork 2006, s. 9 i n.

Diecezja chełmińska w momencie powołania do życia wchodziła w skład metropolii gnieźnieńskiej, jednakże już w 1255 r. papież Aleksander IV włączył ją do utworzonej w tym właśnie roku metropolii ryskiej. Taka sytuacja trwała przez przeszło trzysta lat. Powrót diecezji chełmińskiej do archidiecezji gnieźnieńskiej nastąpił w okresie nowożytnym. Miało to związek z rozwojem protestantyzmu i z sekularyzacją arcybiskupstwa ryskiego w 2. poł. XVI w.³⁰ Taki stan utrzymał się aż do 1992 roku.

Przynależność dekanalna

Jednostką terytorialną w obrębie diecezji, obejmującą zazwyczaj kilka lub kilkanaście parafii, jest od średniowiecza dekanat. Na jego czele stoi dziekan³¹. Pojawiły się one w Europie w VII w. we Francji. Pierwsze informacje o dekanatach wiejskich w Polsce pochodzą z 1. poł. XIII w. Przyjmuje się, że pierwotna organizacja dekanalna mogła powstać w naszym kraju w 2. poł. XII w., jednakże jej upowszechnienie dokonało się w wiekach XIII i XIV.

W diecezjach krzyżackich w Prusach i w ziemi chełmińskiej oraz na Śląsku dekanaty otrzymały nazwę archiprezbiteratów, na których czele stali archiprezbiterzy. W historii Kościoła spotykamy podział na archiprezbiterów miejskich, wiejskich oraz kapitulnych. Próba odtworzenia najstarszego podziału diecezji chełmińskiej na archiprezbiteraty natrafia na wielkie trudności³². Z okresu średniowiecza posiadamy tylko śladowe wzmianki o istnieniu tych jednostek administracyjnych, dokładnie znane nam źródła informują tylko o czterech dekanatach: brodnickim, lubawskim, radzyńskim oraz toruńskim. Jeszcze trudniej jest odtworzyć przynależność parafii do poszczególnych dekanatów.

Pierwszy znany pełen spis archiprezbiteratów i należących do nich parafii w diecezji chełmińskiej pochodzi dopiero z 1641 r. Diecezja była podzielona wówczas na 12 mniejszych jednostek administracyjnych. Spotykamy tam także dekanat grudziądzki. Parafia w Grudziądzu, prawdopodobnie już od średniowiecza, stanowiła centrum dekanatu. Ks. Bogusław Dygdała przyjął, że w połowie XVI w. w jego skład mogły wchodzić 4 parafie: Błędowo, Grudziądz, Mokre oraz Wiewiórki³³.

³⁰ A. Nadolny, *Granice diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, t. 16, 1985, s. 24–25; B. Kumor, *Chełmińska diecezja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, kol. 114–115.

³¹ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w rozwoju historycznym*, „Prawo Kanoniczne”, R. 5, 1962, nr 1–2, s. 79–113; T. Pawluk, *Dekanat*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 1114.

³² Zob.: W. Rozynkowski, *Uwagi o początkach organizacji archiprezbiteralnej (dekanalnej) w diecezji chełmińskiej*, „Studia Pelplińskie”, t. 27, 1998, s. 315–319.

³³ B. Dygdała, *Struktury parafialne diecezji chełmińskiej w XVII–XVIII wieku*, Toruń 2009, s. 330. Zob.: UBC, nr 1161, s. 1027–1028; *Constitutiones synodales necnon ordinationes dioecesis*

Kościoły szpitalne

Ważną grupę obiektów sakralnych w średniowieczu, szczególnie w miastach, tworzyły kościoły i kaplice służące działalności opiekuńczej i szpitalnej. W epoce tej trudno sobie wyobrazić istnienie szpitala (przytułku) bez integralnej obecności w nim kościoła czy kaplicy³⁴. W granicach państwa zakonnego w Prusach oraz w ziemi chełmińskiej szpitalom i przytułkom patronowali głównie św. Jerzy – 40 szpitalom i Duch Święty – 27 szpitalom. Pośród innych patronów spotykamy: św. Andrzeja – 1, św. Annę – 1, św. Antoniego – 1, św. Elżbietę – 5, św. Jana – 1, św. Leonarda – 1, św. Marcina – 1, św. Marię Magdalenę – 2 oraz św. Piotra i Pawła – 1³⁵. W średniowiecznym Grudziądzu istniały dwa szpitale, którym patronowali: św. Jerzy³⁶ oraz Duch Święty³⁷.

Szpitale, którym patronował św. Jerzy spotykamy często w średniowiecznej Europie. Najczęściej miały one charakter zamknięty, gdyż przeznaczone były dla chorych na choroby zakaźne, np. trąd, stąd nazywano je leprozoriami. Popularność tego patrona na badanym terenie należy wiązać także z jego częstą obecnością jako świętego orędownika leprozoriów na obszarze hanzeatyckim. Dla przykładu dwa najstarsze leprozoria, które założono w Hamburgu i Lubece nosiły wezwanie św. Jerzego. Praktycznie tylko jego patronat nad tymi miejscami spotykamy także w regionie Szlezwika-Holsztyna, Meklemburgii, Brandenburgii i Pomorza³⁸. Nie bez znaczenia przy wyborze tego wezwania, na omawianym obszarze, mógł być fakt bliskości tego najbardziej popularnego w średniowieczu patrona rycerstwa z zakonami rycerskimi. Dodajmy, że krzyżacy sprawowali nad tymi szpitalami prawo patronatu³⁹.

Culmensis a saec. XV–XVII, wyd. A. Mańkowski, „Fontes” Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 24, Toruń 1929, s. 133–135.

³⁴ O średniowiecznych szpitalach zob.: E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 350–356.

³⁵ W. Rozynekowski, *Omnes Sancti et Sancte Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego w Prusach*, Malbork 2006, s. 146–151.

³⁶ UBC, nr 450.

³⁷ *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1962, s. 79; zob. także: *Lustracja województw Prus Królewskich 1624*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1967, s. 40.

³⁸ Zob.: M. Horanin, *Sieć leprozoriów w państwie zakonnym w Prusach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2, 2005, s. 134–135.

³⁹ Zob.: R. Czaja, *Rozwój szpitali miejskich w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Szpitalnictwo w dawnej Polsce*, red. M. Dąbrowska, J. Kruppé, Warszawa 1998, s. 135–144; W. Rozynekowski, *Święci jako patronowie obiektów sakralnych w państwie zakonnym w Prusach – na przykładzie miast*, „Studia Elbląskie”, t. 15, 2014, s. 16–17.

Drugiej grupie szpitali patronował Duch Święty. Pełniły one przede wszystkim funkcje przytułków oraz miejsc schronienia dla ubogich i pielgrzymów. W Europie przytułki o tym wezwaniu były jednymi z najpopularniejszych. Rozwój instytucji, którym patronowała jedna z osób Trójcy Świętej związany był przede wszystkim z kanonikami regularnymi św. Augustyna de Saxia, zwanymi powszechnie duchakami, którzy zajmowali się działalnością opiekuńczą. Zakładane przez nich w całej Europie szpitale nosiły wezwanie Ducha Świętego⁴⁰.

Obecność szpitali pod patronatem Ducha Świętego na terenie państwa zakonnego to z jednej strony zapewne pokłosie bezpośrednich związków krzyżaków z kanonikami (przypomnijmy, że to właśnie na tym zakonie wzorowali się krzyżacy, układając własny zbiór praw oraz opisując życie liturgiczne⁴¹). Z drugiej natomiast bliskość charyzmatów, gdyż obydwie wspólnoty zajmowały się postugą pośród chorych.

Kaplica św. Michała Archanioła

Prawdopodobnie w sąsiedztwie świątyni Ducha Świętego już w średniowieczu znajdowała się kaplica św. Michała Archanioła. Informacje o jej istnieniu pochodzą dopiero ze źródeł nowożytnych, dla przykładu z zapisu powizytacyjnego z lat 1667–1672⁴². Trudno więc w świetle istniejącego stanu źródeł powiedzieć o niej coś bliższego.

Krzyżacki dom zakonny

Omawiając dzieje Kościoła w Grudziądzu nie sposób pominąć także zakonu, który przez przeszło dwieście lat związany był z historią miasta, mianowicie wspólnoty krzyżackiej. Warto to podkreślić, tym bardziej, że na krzyżaków patrzymy najczęściej jako na korporację rycerską, odbierając, a nawet kwestionując, jej zakonny charakter.

Centralnym miejscem, w którym tętniło życie religijne grudziądzkiego domu konwentualnego była kaplica. Tu odmawiano godziny kanoniczne, tak w dzień, jak i w nocy, modlitwy za żywych i umarłych członków zakonu oraz jego dobrodziejów. To tu sprawowano codziennie mszę św. dla całego konwentu⁴³. W regule krzyżackiej czytamy między innymi: „Bracia duchow-

⁴⁰ Zob.: K. Antosiewicz, *Duchacy*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1995, kol. 299–301.

⁴¹ K. Górski, *Studia i materiały z dziejów duchowości*, Warszawa 1980, s. 194.

⁴² *Vis 1667–16672*, s. 293; K. Zielińska-Melkowska, *Biskup Chrystian...*, s. 32.

⁴³ W. Szczuczko, *Funkcje zamku krzyżackiego w świetle statutów zakonnych*, [w:] *Średniowieczne zamki Polski Północnej*, red. A. Pawłowski, Malbork 1983, s. 54; W. Rozykowski, *O liturgii*

ni i laicy powinni chodzić razem dniem i nocą na oficjum Boże i na godziny, a duchowni powinni śpiewać i czytać msze według brewiarza i ksiąg, które są napisane dla zakonu; bracia świeccy, jeśli są obecni lub gdziekolwiek są, powinni zmówić na jutrznię 13 Ojciec nasz i na inne godziny kanoniczne siedem Ojciec nasz oprócz nieszpory, kiedy powinni odmówić dziewięć. Tę samą liczbę Ojciec nasz powinni odmówić w godzinach Naszej Pani i kiedy bracia świeccy są wystarczająco wykształceni, tak że niektórzy z nich od siebie lub za zgodą zwierzchnika chcą recytować z duchownymi godziny kanoniczne lub godziny Naszej Pani z psalmami i innymi rzeczami, które należą do oficjum kapłańskiego; są oni zwolnieni od odmawiania Ojciec nasz, przewidzianego dla braci świeckich”⁴⁴.

Trudno w szczegółach opisywać życie religijne w konwencie grudziądzkim. Jak w każdym domu zakonnym, było ono niewątpliwie związane przede wszystkim z uczestnictwem zakonników we wspólnym odmawianiu liturgii godzin, np. jutrzni i nieszpory oraz obecnością na mszy św. konwentualnej. Pewne wątki życia religijnego we wspólnocie grudziądzkiej możemy przedstawić w świetle zachowanych zapisów powizytacyjnych konwentu.

Znany zapis powizytacyjny poszczególnych konwentów w ziemi chełmińskiej. Wizytacje zarządził wielki mistrz Konrad von Erlichshausen. Ich celem było sprawdzenie stanu życia religijnego w domach zakonnych. W konwencie grudziądzkim takie wizytacje odbyły się na pewno dwa razy. Pierwsza, prawdopodobnie z 1442 r., podaje, że w domu konwentualnym było dwóch braci kapłanów, dwóch kapelanów oraz dwóch uczniów. Podczas liturgii śpiewano mszę św. poranną, główną mszę św. (zapewne konwentualną) oraz nieszpory, pozostałe godziny kanoniczne były czytane. Wizytatorzy nie mogli się dowiedzieć czy bracia kapłani odprowadzali nocne modlitwy⁴⁵.

Kilka lat później, prawdopodobnie w 1446 r., odbyła się druga wizytacja. Według niej w domu konwentualnym był pełen chór, czyli dostateczna liczba zakonników, aby prowadzić wspólne modlitwy, komtur miał dodatkowego kapelana, podczas liturgii śpiewano mszę św. poranną, główną mszę św. (zapewne konwentualną) oraz nieszpory, pozostałe godziny kanoniczne czy-

w zakonie krzyżackim w średniowieczu, [w:] *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 50–63.

⁴⁴ *Reguła Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie*, przekład i komentarz J. Trupinda, Malbork 2002, nr 8, s. 22.

⁴⁵ *Item do sint 2 pristerbruder, 2 cappelan, 2 schuler. Man singet frumesse, homesse, vesper, sunder dy ander gecziten lesen sy. Ob dy pristerbruder des nachtes lesen ere metten in der kirchen, do konden wir nicht worhafftlickichen uffkomen; Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter*, Teil I: 1236–1449, hrsg. v. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Marburg 2002, s. 201; W. Rozynekowski, *Studia nad liturgią w zakonie krzyżackim w Prusach. Z badań nad religijnością w późnym średniowieczu*, Toruń 2012, s. 37.

tano. Wizytatorzy odnotowali, że bracia kapłani i bracia rycerze nie wstawali na nocne modlitwy⁴⁶.

Religijny charakter krzyżackiej wspólnoty zakonnej poznajemy także analizując zachowane inwentarze, szczególnie kaplicy. Pochodzą one z 1. poł. XV w. W ich świetle możemy, między innymi, poznać pewne aspekty kultu Najświętszej Maryi Panny oraz kilku świętych⁴⁷, właśnie w tej wspólnocie zakonnej. Godnym odnotowania jest na pewno zachowany do dzisiaj poliptyk maryjny z ok. 1390 r., który zdaniem historyków i historyków sztuki znajdował się pierwotnie w kaplicy w domu konwentualnym w Grudziądzu. Obecnie jest on przechowywany w Muzeum Narodowym w Warszawie. Jego centralne sceny zajmują wyobrażenia *Zaśnięcia* oraz *Koronacji Matki Bożej*⁴⁸.

Zakończenie

Zaprezentowana charakterystyka Kościoła w średniowiecznym Grudziądzu nie wyczerpuje podjętego zagadnienia. Została ona ukazana przede wszystkim w perspektywie początków chrześcijaństwa oraz różnych obiektów sakralnych w mieście. Nawet tak skromna odsłona pozwala nabrać przekonania, że w temacie tym dotykamy kilku kwestii dyskusyjnych oraz hipotetycznych. Dotyczą one chociażby roli jaką odegrał w dziejach Kościoła w Grudziądzu biskup Chrystian. Zasygnalizowane w tekście trudności w podjętych badaniach wynikają głównie z braku źródeł. Dodajmy przy tym, że nie dotyczą one tylko okresu z początku XIII w., ale całego średniowiecza. W związku z tym nie mamy wątpliwości, że dopóki nie powiększy się baza źródłowa, nie będzie można rozstrzygnąć wielu kluczowych zagadnień dotyczących funkcjonowania Kościoła w średniowiecznym Grudziądzu.

⁴⁶ *Item zu Gruedencz ist der koer vol und der kumpthur helt ein uberigen capelan. Frumeß, homeß, vesper sin[g]t man, ander geczeit list man. Wir haben nicht vernuemen, das dy bristerbrueder des nachtes zur metten auffsten, auch dy ritterbruder nicht; Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter*, s. 204; W. Rozykowski, *Studia...*, s. 38.

⁴⁷ W. Rozykowski, *Kult Matki Bożej w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu w świetle średniowiecznych inwentarzy*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 20, 2012, s. 149–156; tenże, *Święci w kaplicy krzyżackiego domu zakonnego w Grudziądzu*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 21, 2013, s. 227–232.

⁴⁸ J. Domasłowski, *Gotyckie malarstwo tablicowe Prus krzyżackich i jego fundatorzy w XIV i w pierwszej połowie XV wieku*, [w:] *Fundacje artystyczne na terenie państwa krzyżackiego w Prusach*, t. 2: *Eseje*, red. B. Pospieszna, Malbork 2010, s. 142–145; S. Getka-Pesta, *Stan badań nad Ołtarzem Grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 20, 2012, s. 115–135.